

17. *Терпигорев С. Н.* (Атава С.) Собрание сочинений. / С. Н. Терпигорев. – СПб., 1899. – Т. 1. – Ч. 1.
18. *Терпигорев С. Н.* (Атава С.) Потревоженные тени / С. Н. Терпигорев. – М., 1998.

УДК 94: [373.3: 614.2] (477.54) "18/19"

Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії)

Жуков С. М.

Жуков С. М. Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії). У статті охарактеризовано санітарно-гігієнічний стан земських шкіл Харківської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст., заходи місцевого самоврядування, спрямовані на формулювання санітарних вимог та їх дотримання, реакцію селянства на ці дії. Проаналізовано вплив умов навчання на стан здоров'я учасників навчального процесу, названо «професійні» захворювання народних учителів.

Ключові слова: земська школа, санітарія, шкільна гігієна, народний учитель

Жуков С. Н. Санитарно-гигиеническое состояние земских школ и его влияние на здоровье учеников и учителей во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере Харьковской губернии). В статье охарактеризовано санитарно-гигиеническое состояние земских школ Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX вв., описаны действия местного самоуправления, направленные на соблюдение санитарных норм, реакция на них крестьянства. Проанализировано влияние условий обучения на состояние здоровья участников учебного процесса, перечислены «профессиональные» заболевания народных учителей.

Ключевые слова: земская школа, санитария, школьная гигиена, народный учитель

Zhukov S. Sanitary and Hygienic Condition of the Krarkiv Province's Zemski Schools and its Influence on the Pupil's and Teacher's Health (the second half of the XIX – the beginning of the XX centuries). The

article is devoted to the analysis of the sanitary and hygienic condition of the zemski schools of the Kharkiv province in the second half of the XIX – at the beginning of the XX centuries. The condition of the school's buildings had been shown, the local self-government activities in the field of its improvement in sanitaric way had been discribed. The learning environment conditions on the pupil's and teachers health had been anlyzed, the «professional» teacher's diseases had been listed.

The Key words: zemstvo, peasant school, sanitation, hygiene

Історичний досвід розбудови мережі початкових народних училищ у пореформеній Росії цікавий, перш за все, як приклад ефективної взаємодії громадськості, органів місцевого самоврядування, управління, а згодом і уряду в одній з найважливіших для розвитку суспільства і держави галузей. На сьогоднішній день існує багата й різноманітна історіографія історії земської школи. Більшість дослідників на сучасному етапі акцентують увагу на аналізі кількісних показників шкільного будівництва, розмірах учительських зарплат, змісті навчальних програм тощо. Повсякденному життю сільської школи приділяється менше уваги, хоча в цьому напрямку зроблено певні кроки завдяки низці як загальних [6; 7; 33], так і регіональних досліджень [36; 43; 49], написаних здебільшого російськими істориками.

Дана стаття є спробою аналізу санітарно-гігієнічного стану земських училищ і його впливу на здоров'я учасників навчального процесу у другій половині XIX – на початку XX ст. на джерельному матеріалі Харківської губернії. Всебічне вивчення цих питань убачається неможливим без характеристики заходів місцевого самоврядування, спрямованих на встановлення і забезпечення дотримання санітарних вимог щодо шкільних приміщень.

У досліджуваній період спалахи епідемій, що охоплювали різні за площею території, були мало не щорічним явищем. Друга половина 70-х – 90-ті рр. XIX ст. відзначились спалахами дифтериту [30, с. 41-45; 35, с. 7-10], скарлатини [35, с. 4-7; 41, с. 91], віспи [32, с. 75; 35, с. 11-14]. Холера [50], черевний [35, с. 15-21] і сипний тиф [35, с. 21-24] принесли багато лиха на початку XX ст.

У якості карантинного заходу органи місцевого самоврядування неодноразово вдавались до тимчасового припинення занять. Так, восени 1883 р. школи Зміївського повіту через епідемію віспи було закрито на місяць [18, арк. 5Г], навесні 1900 р. у шести училищах Сумського повіту п'ять тижнів не відбувались заняття через виявлення у дітей кору [14, арк. 8].

Перманентний характер епідемій був зумовлений не лише недостатньою ефективною профілактичних і карантинних заходів земської медицини, а й низьким рівнем санітарно-гігієнічної культури сільських жителів. Так, на початку XX ст. у селах Валківського повіту не було жодної лазні [38, с. 27].

Слід зазначити, що середина – друга половина XIX ст. – це період зародження і становлення гігієни і санітарії як самостійних наукових дисциплін. Праці М. Петенкофера, Ф. Ерісмана, В. Португалова, О. Доброславіна, присвячені різним аспектам як загальної, так і галузевої, зокрема шкільної, гігієни викликали зацікавлення і жваве обговорення у науковому середовищі. З 1878 року у Росії друкувався журнал «Здоровье», зорієнтований на широке коло читачів.

Значна частина земських діячів, медиків й освітян воліли бачити земську школу не тільки інструментом розповсюдження писемності, а центром просвітницької діяльності, зразком, на який мали рівнятись селяни. М. Демков у своєму підручнику педагогіки давав настанову майбутнім освітянам: «Учитель не повинен миритись із недоліками приміщень училищ..., заспокоюючи себе думкою, що... не на нього покладена відповідальність, за те..., що загрожує життю і здоров'ю дітей» [24, с. 158]. «Руководство для народных училищ», складене М. Білокопитовим вимагало від завідувачів навчальних закладів тримати у них дзеркало, рукомийник тощо [3, с. 16]. Послідовно відстоювали необхідність запровадження викладання основ гігієни у народних школах Харківщини окружні земські лікарі С. Ігумнов і Е. Файст [42, с. 77]. Інспектори народних училищ теж розуміли важливість школи і виступали за посилення її ролі як осередку пропаганди правил гігієни [16, арк. 31, 34-35]. Однак просвітницька діяльність не завжди знаходила розуміння у селян. Так, протягом 1902–1905 рр. Черкасько-Бишкінська громада неодноразово зверталась до різних інстанцій з проханням звільнити з місцевої школи учителя Петра Сукачова через «нелюдське поведження з дітьми». Перевірка виявила, що жорстокість педагога проявлялась у суворих вимогах щодо охайності й дотримання дітьми правил особистої гігієни [10, арк. 1, 5, 10-12].

Стан шкільних будівель далеко не завжди відповідав не тільки санітарно-гігієнічним вимогам, а й нормам елементарної безпеки. Практика розширення шкільної мережі у Харківській губернії у 1860-х – 1890-х рр. передбачала надання приміщень для училища та догляд за ними сільськими громадами, які нерідко замість будівництва нових виділяли під школи старі хати. Заняття проводились навіть у будівлях, стан яких можна було охарактеризувати як аварійний. Згідно з рапортом Петра Панова, вчителя училища вовчанських хуторів, поданим восени 1871 р., з літа воно залишалось непобіленим, стеля осипалась, кризь щілини у стінах можна було бачити, що відбувається надворі [22, арк. 13-13 зв.]. Аналогічна ситуація була наприкінці 1870-х рр. у русько-тишківській школі (Харківський повіт): узимку учитель з учнями був змушений вичищати класну кімнату від снігу, а під час осінніх злив заняття взагалі припинялись [47]. Скарги учителів, інспекторські звіти 70-х – 80-х рр. XIX ст. малюють доволі неприглядну картину: у більшості училищ – земляна нерівна підлога, маленькі немиті вікна без подвійних рам, вкрита гнилою соломною

стріха, щури, відсутність належної вентиляції, високий рівень вологи, погане освітлення. Відсутність роздягальні змушувало учнів залишати верхній одяг просто на підлозі, порожніх партах у класній кімнаті, а взимку навіть не знімати його. Погана теплоізоляція, недостатнє опалення призводило до випадків, коли «чорнило замерзло, у дітей мало не одмерзали руки і ноги, не могло бути ніякої роботи» [5, с. 15]. Підлога нерідко милась один-два рази на рік, а подекуди бруд просто вигрібався лопатами. Не розуміли селяни необхідності вентиляції класних кімнат. Так, узимку 1879/80 року громада села Основа відмовилась виплачувати заробітну плату учительці через те, що остання «тепло випускає, дрова даремно спалює» [47]. Утім явище, яке отримало у тогочасній російській публіцистиці назву «воздухобязнь», було характерним не тільки для селян, а й для частини вчителів, які, побоюючись можливої застуди, залишали у шкільних приміщеннях «тяжке повітря», що негативно впливало на здоров'я школярів і викладачів [2, с. 64-66].

У другій половині XIX ст. чимало сільських шкіл вимушені були ділити приміщення із арештантськими кімнатами, волосними правліннями. Подібне сусідство негативно впливало на організацію навчального процесу, не сприяло воно й підтриманню чистоти у класних кімнатах. Так, у великоданилівській школі (Харківський повіт) класну кімнату відділяла від сільської управи лише ширма. У приміщенні постійно купчилились люди у верхньому одязі, які наносили бруд [47].

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. земськими лікарями Харківщини виробляються рекомендації щодо проектування навчальних приміщень [29, с. 105-111]. Ці настанови було взято за основу при укладанні Правил шкільного будівництва, затвердженого Харківськими губернськими земськими зборами у 1898 р. Ними встановлювались санітарні норми, пропорції співвідношення площі вікон до площі підлоги, мінімальний об'єм повітря, що мав приходитись на одного учня. У шкільному приміщенні передбачалось облаштування теплої роздягальні і аптечної шафки [44, с. 11]. Під час реалізації урядової програми по запровадженню загальної початкової освіти на початку XX ст. новозбудовані училища приймались до експлуатації комісією, до якої входили земський інженер, санітарний лікар і завідувач відділом народної освіти при земській управі [11, арк. 3]. Так, за даними на 1914 р., із 106 земських шкіл Зміївського повіту лише 21 було збудовано з порушеннями. У 52 училищах об'єм повітря, що приходився на одного учня, був меншим від затвердженої норми [39, с. 90-97]. Отже, головною причиною недотримання правил санітарії у даному випадку було переповнення шкіл, яке стало актуальною проблемою ще з 90-х рр. XIX ст.

Тим не менш, на межі XIX і XX ст. санітарний стан земських шкіл Харківської губернії суттєво покращився: більшість шкіл мали дерев'яну фарбовану підлогу, побілені ззовні і зсередини стіни, якісні віконні рами [15, арк. 12]. У той же час, не припинялись скарги на несвоєчасне

виконання сільським громадами своїх обов'язків щодо ремонту шкільних будівель [37, с. 8]. У правильно збудованих училищах нерідко допускались порушення санітарно-гігієнічних норм. Так, у Пушкінській школі Стратилатівської волості Ізюмського повіту інспектор під час перевірки звернув увагу учительки на те, що діжку з питною водою не можна ставити під вішалкою для верхнього одягу [16, арк. 28].

Окремо слід зупинитись на шкільних меблях. У 1860–1880-х рр. особливій уваги їхній конструкції та якості не приділялось. Ось опис типової шкільної парти того часу: «Хлопчина, докладаючи чималих зусиль, щоб залізити на лаву, сидів на ній так, що ноги не доставали до підлоги; під час письма йому було не просто покласти руку на стіл, який був занадто високим і далеко розташованим від лави» [25, с. 31-32]. Довжина парти складала біля 6-8 аршин, за нею могло розміститись до 12-14 учнів. Наприкінці 80-х рр. XIX ст. Ф. Ерісманом було вироблено принципи гігієни сидіння, на основі яких було спроектовано модель пристосованої для молодшого шкільного віку парти. Довжина парти Ерісмана мала становити 1,5-2 аршини і була розрахована на двох-трьох учнів [7, с. 373]. Креслення парт надавалися теслярам, які наймалися земством для обладнання шкіл, однак ті часто-густо не звертали на них уваги. Втім на подібні недоліки земство дивилось крізь пальці.

Заняття у школі тривали від чотирьох до шести годин на день, якщо додати до цього час, що витрачався дітьми на подолання шляху від дому до училища і назад, з'ясується що в школяра витрати часу, пов'язані з навчанням були доволі значними. Питання якої б то не було організації харчування у школі до початку XX ст. не ставилось узагалі. Сніданком і обідом учня взимку найчастіше був шматок житнього хліба. Це сприяло погіршенню самопочуття, підвищенню рівню втомлюваності. Опікуючись здоров'ям дітей, земства закликають сільські громади взяти участь в організації гарячого харчування у школах. З початку 1912 р. Харківське повітове земство забезпечило народні училища посудом, столовими меблями, на попечителів було покладено зобов'язання організації закупівлі і доставки до школи продуктів: круп, сала, хліба [46]. З аналогічною ініціативою виступило Валківське земство, однак вона не знайшла суттєвої підтримки у місцевого селянства, лише у двох школах (новокамишевській і добровольській) справу харчування було організовано добре [38, с. 27]. У решті повітів губернії подібне не практикувалось узагалі.

Під час Першої світової війни земська школа Харківщини переживала не найкращі часи. Суттєво погіршилось фінансування освіти, не закуповувались ліки для шкільних аптечок [40, с. 24], селяни ухилялись від ремонту будівель, не надавали дрова для опалення приміщень [13, арк. 24; 21, арк. 12].

Отже, санітарно-гігієнічний стан шкільних будівель у селах Харківської губернії був далеким від ідеального. Обстеження учнів петербурзьких

шкіл, проведене професором Ф. Ерісманом, підтверджувало думку про те, що навчання у школі шкідливе для здоров'я дитини: біля половини усіх учнів сьомих класів виявились короткозорими і мали викривлення хребта [29, с. 107]. Аналогічне обстеження, проведене у земських школах другої медичної дільниці Харківського повіту у 1887 р., виявило, що більшість захворювань учнів є інфекційними, спровокованими способом життя селян: з 973 обстежених осіб у трьох було виявлено сифіліс, у десятих – коросту, у 93 – залишкові симптоми натуральної віспи. Навіть катар слизової оболонки очей, на який страждала значна частина учнів, було спровоковано, найімовірніше, не стільки наявністю пилу в навчальних приміщеннях, скільки нестачею вітаміну А в раціоні дітей. Хоча школярі скаржились на швидку втомлюваність, головний біль, хронічних хвороб за три роки навчання вони заробити не встигали [29, с. 108]. Саме тому на велику кількість порушень санітарно-гігієнічних норм у земських школах контролюючі інстанції не звертали великої уваги. В якості ілюстрації можна навести цитату з виступу вовчанського земського лікаря Світловського: «Проїшовши справжню спартанську школу, яку проходить кожна наша селянська дитина, яка доживає до шкільного віку, переживши голод, холод, тісноту, духоту ..., вона з успіхом навчиться грамоті й усьому, що може дати народна школа навіть у найнезручніших умовах... Коли дитина не учаділа у власній хаті, вона легко просидить у школі якісь там чотири години занять» [1, с. 124].

Якщо учень проводив у школі максимум по декілька годин на день у зимові місяці протягом трьох навчальних років, то сільський педагог, чие життя і діяльність було нерозривно пов'язані з народним училищем, ризикував набагато більше. Житло учителя, як правило, розташовувалось у тому самому будинку, що й навчальні приміщення, до 1890-х рр. траплялись випадки, коли працівники освіти було змушені ночувати прямо у класних кімнатах. Облаштування учительських квартир рідко можна було назвати комфортним, часто-густо це було не що інше як «комора, відділена від класу перегородкою, що не доходила до стелі, з солом'яною на дерев'яній підлозі «для тепла», з угарною піччю, яку не завжди було чим топити» [34, с. 3]. Непроста специфіка роботи у сільській школі, важкі умови життя, низька заробітна плата і спричинене цим бідне на поживні речовини харчування призводило до того, що через декілька років праці у школі «квітуча здорова людина перетворювалась на жалюгідну апатичну істоту» [4, с. 102]. Джерелом до вивчення стану здоров'я педагогічного персоналу можуть слугувати їхні клопотання до земських органів про отримання грошової допомоги або відпустки для лікування [8, арк. 48; 9, арк. 1 зв.-2; 19, арк. 52], а також результати обстежень, що здійснювались земською медичною службою. До, хвороб, що були найбільше розповсюдженими в учительському середовищі, можна віднести, насамперед, захворювання легенів (туберкульоз, плеврит), серцево-судинної (серцева недостатність) і кровоносної (анемія)

систем, опорно-рухового апарату (ревматизм). Так, у 1913 р. до земських органів Харківської губернії звернулось 37 хронічно хворих учителів, з них 16 страждали від туберкульозу, 12 – від малокров'я. Також зустрічались випадки виразки шлунку, серцевої недостатності, захворювання органів зору тощо [17, арк. 4-6]. Супутниками багатьох сільських педагогів були хронічна перевтома і нервові розлади. Так, лише за перше півріччя 1907/1908 навчального року серед учителів Харківського повіту було виявлено 18 подібних випадків [31, с. 32-35]. Ослаблений через низку чинників імунітет учителів негативно впливав на організацію навчального процесу: щозими застуда виводила з ладу значну кількість педагогів. Зокрема, взимку 1917/1918 року запасні учителі Богодухівського повіту не мали змоги замінити усіх хворих [20, арк. 5].

Отже, такі захворювання як туберкульоз, анемія, ревматизм, короткозорість, запалення слизової оболонки очей можна назвати «професійними» хворобами сільського учительства, так як вони були спровоковані, насамперед, специфічними умовами життя і праці, зокрема, санітарно-гігієнічним станом шкіл і поганим харчуванням.

Земське самоврядування Харківської губернії намагалось полегшити становище учителів, які підірвали здоров'я. Однак, разова грошова допомога не могла вирішити проблему, оплата лікування на кримських і кавказьких курортах була скоріше виключенням, ніж правилом [23, арк. 42-44; 26, с. 33; 27, с. 93-95], а ініціативу з відкриття загальноземського учительського санаторію, що виникла під час реалізації програми по запровадженню загальної початкової освіти на початку ХХ ст., так і не було реалізовано [45; 48].

Таким чином, санітарно-гігієнічний стан земських шкіл Харківської губернії протягом усього періоду їх існування був далеким від ідеального. Початок розбудови мережі народних училищ збігся у часі зі становленням шкільної санітарії і гігієни як галузевих дисциплін, виробленням відповідної нормативної бази. Діяльність піонерів просвітництва у пореформеному селі багато у чому була новаторською. Серйозною перешкодою на їхньому шляху була специфіка роботи в селянському середовищі, незрозуміння й неприйняття ним багатьох модернізаційних заходів. На рубежі ХІХ і ХХ ст., завдяки перекладанню основного тягаря витрат на освіту на місцеве самоврядування і державний бюджет, вдалось зробити важливі кроки у напрямку покращення санітарно-гігієнічного стану земських шкіл Харківської губернії, однак усі питання розв'язати не вдалось. Зниження рівня імунітету, зумовлене низьким рівнем життя, важкими умовами праці, зробили захворювання легенів, суглобів, органів зору, травної і кровоносної систем, нервові розлади «професійними» хворобами сільських учителів. Здоров'я школярів значно менше потерпало від несприятливих умов навчання, насамперед, через поівняно невелику тривалість процесу отримання освіти.

Примітки

1. *Абрамов Я. В.* Что сделало земство и что оно делает / Я. В. Абрамов. – СПб., 1889.
2. *Бекарюков Д. Д.* Роль учителя в деле санитарного благоустройства школы / Д. Д. Бекарюков // Школа, земство и учитель. – М., 1911.
3. *Белокопытов Н. А.* Руководство для народных училищ, церковно-приходских школ, городских, приходских и других начальных училищ разного наименования / Н. А. Белокопытов. – Харьков, 1889.
4. *Блинков В.* Письмо в редакцию «Русского начального учителя» / В. Блинков // Русский начальный учитель. – 1905. – № 5.
5. *Васькович Г.* Шкільництво в Україні (1905–1920) / Г. Васькович // Мандрівець. – 1995. – № 2.
6. *Галкин П. В.* Земство и народное образование / П. В. Галкин // Земское самоуправление в России, 1864–1918: В 2 кн. – М, 2005. – Кн. 2: 1905–1918.
7. *Галкин П. В.* Земство и народное образование во второй половине ХІХ в. / П. В. Галкин // Земское самоуправление в России, 1864–1918: В 2 кн. – М., 2005. – Кн. 1: 1864–1904.
8. *ДАСО.* – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 33.
9. *ДАСО.* – Ф. 254. – Оп. 1. – Спр. 22.
10. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 283. – Спр. 782.
11. *ДАХО.* – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 39.
12. *ДАХО.* – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 86.
13. *ДАХО.* – Ф. 82. – Оп. 1. – Спр. 111.
14. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 789.
15. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 790.
16. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 821.
17. *ДАХО.* – Ф. 266. – Оп. 1. – Спр. 877.
18. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 171.
19. *ДАХО.* – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 3013.
20. *ДАХО.* – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 12.
21. *ДАХО.* – Ф. 306. – Оп. 1. – Спр. 20.
22. *ДАХО.* – Ф. 637. – Оп. 1. – Спр. 1.
23. *ДАХО.* – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 2.
24. *Демков М. И.* Учебник педагогики для учительских семинарий, женских гимназий и для народных учителей / М. И. Демков. – М., 1916. – Ч. II.
25. *Дидрихсон А.* Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909 / А. Дидрихсон. – М., 1911.
26. *Доклады 48* очередному Богодуховскому уездному собранию. По народному образованию. – Богодухов, 1912.

27. Доклады Змиевской уездной земской управы очередному земскому собранию сессии 1911 года и чрезвычайного собрания 30 апреля 1911 г. – Змиев, 1912.
28. Журналы XLVI/XIX очередного Лебединского уездного земского собрания 10, 11, 12, 13 и 14 октября 1910 года. С приложениями. – Лебедин, 1911.
29. Журналы заседаний очередного земского собрания Харьковского уезда июньской сессии 1887 года. – Харьков, 1887.
30. Журналы очередного земского собрания Харьковской губернии с 6-го по 18-е декабря 1879 года. – Харьков, 1880.
31. Журналы чрезвычайного Харьковского уездного земского собрания. Заседаний 14 декабря 1907 г. и 20 февраля 1908 г. С приложениями. – Харьков, 1908.
32. Журналы экстренного Лебединского уездного земского собрания 18-го и 19-го января 1882 года. С приложениями. – Харьков, 1882.
33. Зубков И. В. Учительская интеллигенция России в конце XIX – начале XX вв.: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / И. В. Зубков. – М., 2008.
34. Игумнов С. Н. Земство и третий элемент / С. Н. Игумнов. – Харьков, 1914.
35. Игумнов С. Н. Эпидемии в Харьковской губернии в 1897–1909 годах / С. Н. Игумнов – Харьков, 1911.
36. Илюха О. П. Повседневная жизнь сельского учительства Карелии (конец XIX – начало XX в.) / О. П. Илюха // Известия Уральского государственного университета. – 2009. – № 4(66).
37. Отчёт Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1912 год. – Валки, 1913.
38. Отчёт Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1913 год. – Валки, 1914.
39. Отчёт о начальных училищах Змиевского уезда за 1914 год. – Змиев, 1915.
40. Отчёты Валковской уездной земской управы по народному образованию за 1914 год. – Валки, 1915.
41. Отчёты и доклады Харьковской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию Харьковского уезда июньской сессии 1889 года. – Харьков, 1889.
42. Отчёты и доклады Харьковской уездной земской управы очередному уездному земскому собранию Харьковского уезда. Октябрьской сессии 1886 года. – Харьков, 1886.
43. Резник В. И. Гигиеническая оценка школьной мебели XIX века в Таврической губернии / В. И. Резник // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 35.

44. Свод постановлений Харьковского губернского земства и сущности докладов губернской управы и комиссий за десять лет (с 1890 по 1899 г. включительно) с приложениями. – Харьков, 1901.
45. Утро. – 1907. – 5 июля
46. Утро. – 1912. – 17 января.
47. Харьков. – 1880. – 12 февраля.
48. Центр. – 1907. – 3 января.
49. Черкасова Н. Н. Повседневная жизнь земских учителей российской провинции во второй половине XIX – начале XX веков: на материалах Курской губернии: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Н. Н. Черкасова. – Курск, 2006.
50. Южный край. – 1910. – 7 декабря.

УДК 94: 329 (477)"18/19"

Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення

Наумов С. О.

Наумов С. О. Національна пропаганда імперської доби засобами повсякдення. У статті зроблена спроба з'ясувати дослідницькі можливості історії повсякдення у вивченні практики українського руху імперської доби, зокрема національної пропаганди.

Ключові слова: націоналізм, національний рух, пропаганда, повсякдення.

Наумов С. А. Национальная пропаганда имперского периода средствами повседневности. В статье предпринята попытка выяснить исследовательские возможности истории повседневности в изучении практики украинского движения имперского периода, в частности национальной пропаганды.

Ключевые слова: национализм, национальное движение, пропаганда, повседневность.

Naumov S. O. National Propaganda by the Means of Everyday Life in the Imperial Age. In the paper an attempt is being made to find out the research potentialities of history of everyday life for the investigation of Ukrainian national movement including national propaganda of the Imperial age.

The keywords: nationalism, national movement, propaganda, everyday life.